

له بناری شنوویوه تا ناوه‌راستی سیروان

ژیان و مهرگی شاعیری نیشته‌مانپه‌روه‌ر نه‌حمه‌دموختار جاف

فه‌هاد شاکه‌لی
(زانستگه‌ی نوپسالا، سوید)

(۱ - ۲)

چه‌ند سه‌رنجیگی سه‌ره‌تایی

سی ده‌یه‌ی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیستم، کوردستانی باشوور شانۆی کۆمه‌لێک رووداو و گۆرانی سیاسی و فه‌ره‌ه‌نگی و کۆمه‌لایه‌تیی کتوهر و بنه‌ره‌تی بوو. دوای ماوه‌یه‌کی کورتی جوهرتیک سه‌ره‌خۆیی به‌رێبه‌رایه‌تیی شیخ مه‌حمودی حه‌فید، کۆلتۆنیالیستانی ئینگلیز نه‌و به‌شه‌ی کوردستانیان لکاند به‌عیراقه‌وه و خه‌ونی سه‌ره‌خۆیی کوردستانیان بو‌سالانیکی دوورودرێژ له‌بار برد. له‌بواری فه‌ره‌ه‌نگیدا بزوتنه‌وه‌یه‌کی به‌هیزی پێشخستن و پاک‌کردنه‌وه‌ی زمانی کوردی و نوێکردنه‌وه‌ی شیعری کوردی له‌رووی شیوه و ناوه‌رۆکه‌وه ده‌ستی پێ کرد.

نه‌حمه‌دموختار جاف (۱۸۹۸-۱۹۳۵) له‌هه‌ردوو بواری سیاسی و نه‌ده‌بیدا رۆلێکی به‌رچاوی هه‌بووه. نه‌گه‌رچی له‌باره‌ی ژبانی سیاسیی نه‌حمه‌دموختاره‌وه زۆر نووسراوه، به‌لام چه‌ند لایه‌نیکی ژبانی هه‌شتا ناروون و پێویستیان به‌ توێژینه‌وه‌ی زۆرتر و وردتره. نه‌م لیکۆلینه‌وه‌یه هه‌ولندانیکه بو‌خویندنه‌وه‌ی دوو لایه‌نی گرنگ له‌باره‌ی شاعیره‌وه:

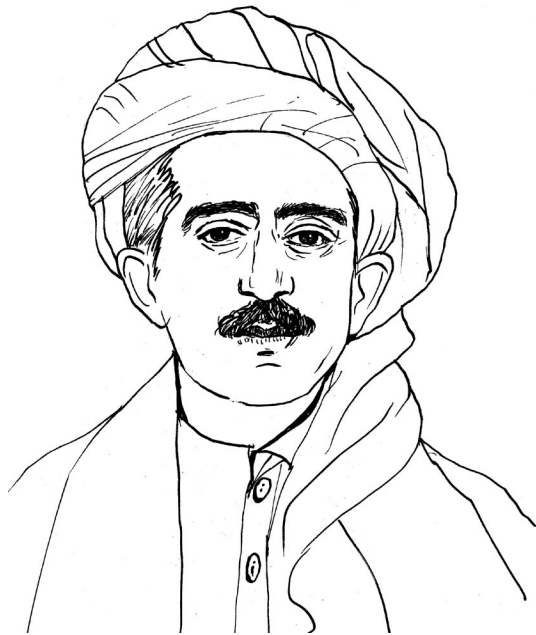
(یه‌ک): پاشخانی کۆمه‌لایه‌تی و په‌روه‌رده‌یی نه‌حمه‌دموختار جاف و کارکردی نه‌و ژینگه‌یه و به‌تایبه‌ت

کارکردی که‌سایه‌تیی عادیله‌ خانمی دایکی له‌سه‌ر ژبانی سیاسی و فه‌ره‌ه‌نگی وی. (دوو): بابه‌تی کوژانه‌که‌ی به‌چاوێکی ره‌خنه‌گه‌رانه‌وه، له‌بازنه‌ی رووداوه سیاسییه‌کانی نه‌و سه‌رده‌مه‌دا، به‌سه‌ر ده‌کرێته‌وه. له‌وانه‌یش به‌تسرازیت، دوو بابه‌تی زیندانیکردنی نه‌حمه‌دموختار له‌لایه‌ن شیخ مه‌حمودی حه‌فیده‌وه و چیرۆکی عیشقیکی نه‌حمه‌دموختار له‌گه‌ل خانمێکدا، باس ده‌کرتن، له‌و روانگه‌یه‌وه که نه‌م دوو باسه‌یش دوو لایه‌نی گرنگی ژبانی نه‌ون. ژبانی نه‌ده‌بیی نه‌حمه‌دموختار جاف و نرخاندنی کاره‌کانی، شیعه‌ره‌کان و رۆمانی مه‌سه‌له‌ی وێژدان، به‌شیک نییه له‌م نووسینه.

و شه‌ی کلیلی: نه‌حمه‌دموختار جاف، عادیله‌ خانم، خێلی جاف، شیخ مه‌حمودی حه‌فید، هه‌له‌بچه، ئینگلیز، بریتانیا، نه‌به‌رد جاف، حامید به‌گی جاف، میچه‌ر سوڤن.

پاشزاده‌ی جاف

"نه‌حمه‌دموختار" به‌گی جاف، هه‌روه‌ک چۆن ناوه‌که‌ی لیکدراوه، ژبان و شیعه‌ریشی شیوه‌یه‌کی لیکدراویان هه‌یه. له‌رووی زمان و فۆرم و ناوه‌رۆکی شیعه‌ریشه‌وه دیسان نه‌م شیوه‌ی لیکدراوییه دووباره‌ده‌بیته‌وه. نه‌م دیارده‌یه که‌مجار لای شاعیرانی دیکه به‌رچاوه‌که‌وێت،

ئەحمەد موختار جاف

تیکستدا روویە پروو دەبوومەو و لە بەر پروناکیی تیبوری (یا تیبورییەکی) ئەدەبیدا هەولم دەدا لایەنە جۆراوجۆرهکانی ئەو تیکستانە شی بکەمەو. بەلام بیرکردنەو لە ژبانی کەسێک و پەڕی بردن بە هەندێ وێرەکاریی واکە، لەوانە، تەنیا کەسانی زۆر نزیکیی خۆی ئاگاداری بن، ئەرکیکی یەکجار سەخت و پشووچکینە.

لەم لیکۆلینەو یەدا باوەر ناکەم وەرەمی هیچ پرسیاریکم بنجیرانە پێ بدریتەو و نایشتوانم بلێم ئەم یا ئەو لایەنی ژبانی ئەو پیاو بە باشی تیگەیشتووم. بەلام هەول دەدەم پرسیارەکانی جارام، کە دڵنیام پرسیارێ زۆر کەسی دیکەیشن، بە جۆریک تاووتووی بکەم، بێتە هۆی ئەو پروناکییەکی زۆرتر و گرشەدارتر برژیت بەسەر لایەنە تاریکەکانی ژبانی ئەحمەدموختاردا. مەرج نییە ئەو لایەنە بۆ هەموو کەسێک تاریک دیار بن. من دڵنیام لەناو خزمەکانی ئەحمەدموختاردا، بەگزادەیی جاف، و لە بازەنی دیکەیی سیاسی و کۆمەڵایەتییشدا، کەسانیک هەبوونە ئاگاداری زۆر لە وێرەکارییەکانی ژبان و کۆژانی ئەو پیاو بوون. کەسانی وەها رەنگە ئیستایش هەبن. لە بازەنیەکی وەها تاریک و تەماویدا، گەران بە دوا تیشکی راستیدا ئاسان نییە، بەلام دیسانیش هەول دەدەم هەر نەبیت

چونکە بە خۆیندەو میژووی ئەدەبی کوردی مەوۆف، بە تاییەت کەسێک خەربکی لیکۆلینەو و شارەزا بیت، دەتوانیت جینگە و پایەیی شاعیریکی بەپیتی قوتابخانە ئەدەبییە باوەکانی شیعی رۆژەلاتی و شیعی کوردی دیاری بکات. کەچی دیاریکردنی جینگە بەک بۆ ئەحمەدموختار و بۆ شیعرەکانی بەو ئاسانییە نییە کە لە سەرەتاو بیری لێ دەکەینەو.

منداڵ بووم، یا با بلێم روال بووم، دە دوانزده سالان، کە هەندیک لە شیعرەکانی ئەحمەدموختار جافم بۆ یەکەم جار خۆیندەو. هەر زۆر زوویش دوویانم، لەمسەر بۆ ئەوسەر، لە بەر کردن: "لە خەو هەلسن درەنگە میللەتی کورد خەو زەرەرتانە" و "دیتە گویم دەنگی بە سۆز و شیوون و گریانەو". ئەمانە شیعی نیشتمانپەرورەنە و شۆرشگێرانە بوون و بۆ ئەو کاتەیی من ئاگریان لە دڵ و دەرووندا هەلەدەگیرساند. دواتر، سێ چوار سال دواتر، کە کتیبی "میژووی ئەدەبی کوردی" یەکەیی مامۆستا عەلەتوودین سەجەدیم خۆیندەو، هەستم کرد باشتر ناسیومە و کۆمەڵیک شیعی دیکەیشیم خۆیندەو. لەو کاتەو و تا ئەمڕۆیش، کە پەنج سال زیتەر، هەرگیز لیکۆلینەو یەک نەخۆیندەو تەو بێتە و لەمەدەرەو ی ئەو پرسیارە زۆرانەیی لەبارەیی ئەحمەدموختار جاف و لەبارەیی ژبان و شیعی ئەو هەن و دەبوو کاریان لەسەر بکریت.

پیشتر من هیچم لەسەر ئەحمەدموختار جاف نەنووسیوم و لە ژبانی و لە شیعرەکانی نەکوڵیوم تەو، بەلام لەو سالانەدا کە گوڤاری "مامۆستای کورد" م بلاو دەکردەو، بە هۆی نووسینی کەو باسی ئەحمەدموختار جاف هاتە پیشەو (گەرمیانی، ۱۹۹۲: ۴-۱۶). من خۆم تیکەلی باسە کە نەکرد و رێگەم بە دوو نووسینی دیکەیش دا، کە هەر بەر دەوامی ئەو دەمەتەقییە بوون، بەلام هەندێ پرسیارم لا دروست بوون. بە دوا ئەویشدا زیاتر لە ژبانی ئەو شاعیرە ورد دەبوومەو. دەبوو بەشداریکردنەکی من هەر وردبوونەو بیت، چونکە سەرچاوەیەکی ئەو تۆ لەبارەو یە لە بەردەستدا نەبوو. ئەوانەیش کە هەبوون هیچیان کار و تۆزینەو ی زانستی نەبوون. لەو یە ئەگەر کارم لەگەل شیعرەکانیدا بکردایە، زووتر و چاکتریش بگەیشتمایە تە ئەنجامگری زانستی و تۆکمە. ئەو دەم تەنیا لەگەل کۆمەڵیک

پر بسیاری دیکھی تازہ بوروژینم. دوور نیبہ لہ ئہنجامی بہ اوردکردنی رووہ دیار و نادیارہکانی پرسیارہکاندا، بہرہ و ئوہ بچین، ئوہی تا ئیسستا گریمانہیکہی خہیالخولقیئہ، یا خہیالیکی گریمانہئافرینہ، بییتہ راستییہکی و ہا، بوئوہ بشیت چیرۆکی ژیان و سہردہمی ئہحمہدموختاری شاعیر و تیکۆشہری لہسہر ہہلچنین. ئوہ شاعیر و مرۆقیکی وا بوو، شایانی ئوہیہ توئژہرہوہی ئہدہبی کوردی کاری قول و جیدیدی لہبارہوہ بگردایہ و بکات.

لہ ژبانی ئہحمہدموختار بہگی جافدا چہند لایہنیک ہن، ہہندیکیان دہبنہ ئوہ پاشخانہی لہ رسکان و گہشہکردنی کہسایہتیبی ئوہدا و ہک شاعیر و و ہک کہسیکی نیشتمانپہرہوہ و تیکۆشہر نہخشیان ہہبوہ. بہلام لایہنی دیکہیش ہن کہ تا ئہمرۆیش، نزیکہی ہشتا و چہند سالیک دواہی کورژانی، ہیشتا کہسیک بہ شیوہیکہ جیددی و زانستی دہستی بوئہ بردوون و ہر وا تہماوی و نادیار ماونہتہوہ.

ئیمہ دہزانیئہ حمہدموختار کوری عوسمان (وہسمان) پاشای جاف و عادیلہ خانم (خانمی وہسمان پاشای جاف) بوہ و کوری سیبہمی ہاوبہشیانہ. کوری یہکمہی ہاوبہشیان (تاہیر بہگی جاف) ہ (۱۸۷۵، یان ۱۸۷۸ تا ۱۷-۱۰-۱۹۱۸)، کہ ئوہیش شاعیریکہی ناسراوی کوردہ. ئہم ژینگہ کۆمہلایہتی و خیزانییہی ئہحمہدموختاری تپدا پەرہوہرہ بوہ، کارکردیکی ئاشکرای لہ کہسایہتیبی ئوہدا ہہبوہ. دیارہ تاہیر بہگی برا گہورہیشی ہر لہو ژینگہ خیزانییہدا گہورہ بوہ، بہلام وا پچ ناچیت لہ رووی کہسایہتیبہوہ زۆر ہاوشیوہی یہکدی بوویت، ئوہی لی دہریچیت کہ ہہردوویان شاعیرن. ئہمہی دہلیتم دہکری بییتہ بنہمای بیرکردنہوہیکہی فراوانتر لہبارہی ئوہ دوو براہوہ، کہ رہنگہ پیوستی بہ تیکہلکردنی زانیاری سایکۆلۆگی و کۆمہلناسییش ہہبیت.

بوئوہی لہ پریک لایہنی کہسایہتیبی ئہحمہدموختار بگہبن، پیوستہ بیر لہوہ بکہینہوہ کہ ئایا کہسایہتیبی عادیلہ خانمی دایکی بہ چ شیوہیکہ کاری کردوہتہ سہر کہسایہتیبی ئوہ و چۆن پاشخانہی فہرہنگی و شارستانہتیبی خانم لہ پیگہیانندی بہہرہ ہونہری و فکریہکانی ئہحمہدموختاردا نہخشی ہہبوہ. من کہ

ہر لہ سہرہتاوہ ئہم نہخشی عادیلہ خانم بہ گرنگ دادہنیم، دہمہوی پیتش ہہموو شتیک ئوہ زانیاریانہی لہبارہی کہسایہتیبی بہہیزی ئوہ خانمہوہ ہن جہختیان بکہم. بہلام ہاوکاتیش دہمہوی پاشخانہ فہرہنگی و کۆمہلایہتیبہکہی خانیش و ہک فاکتہریکی نہخشگپ و بریاردہر بخوئیمہوہ. ئہمہی دووہمیان لہ لایہن ئوہانہوہ کہ لہسہر ئہحمہدموختاریان نووسیوہ، بہ تہواوی نەدیتراو گیراوە. تہنانتہ فاکتۆری یہکہمیش، کہسایہتیبی بہہیزی خانم، تہنیا لہ چوارچپوہیکہی کۆمہلایہتی - سیاسیدا وینا کراوہ، لہ کاتیکدا من پیم وایہ دہبوو کارکردی سایکۆلۆگی ئوہ ہۆکارہ قولتر بخوئیرتتہوہ و باہخہی پچ بدریت.

ہہموو ئوہانہی لہبارہی عادیلہ خانمہوہ (۱۸۵۹؟ - تہمووزی ۱۹۲۴) نووسیویانہ، لہ زۆر رووہوہ باوہرہکانیان لہ یہکدیہوہ نزیکن. ہہموویان لہسہر ئوہ کۆکن کہ خانم کہسایہتیبہکی سہرنجراکیش و خاوەنی ویستیکہی یہکجار بہہیز بوہ و ہہولی ئوہی داوہ دہستہلاتی سیاسی و کارگپری ہہبیت و لہوہیشدا سہرکہوتوو بوہ. مرۆقیکی وردبین و وریا و ژیر و قسہزان بوہ و زۆر حەزی کردوہ کہ گۆرانی بنہرتی و چاکسازی لہ شیوہی ژبانی خیزانہکہی و شاری ہلہبجہیشدا ئہنجام بدات. ہر ہہموویشیان بہ دلخۆشیہوہ ئوہ جہخت دہکەن کہ خانم زۆر دلۆزی ئینگلستان بوہ و بہ ہہموو شیوہیکہ پشتیوانی سیاسی و ئاکارہکانیان کردوہ. لہ رووی شیوہ و دیمہنیشوہ باسی ئوہ کراوہ کہ ژنیکہی شوخ و جوان بوہ و ہہمیشہیش جلی جوان و پیکریکی پوشیوہ و خۆی ئارایش کردوہ. جۆرج مارتین لیز، کہ بہہاری ۱۹۱۹ چاوی پچ کہوتووہ، دہلی ئہگہرچی خانم تہمہنی شہست سالہ، بہلام لہوہ ناچیت یہک رۆژ لہ چل لای دابیت (Leez, 1928: 257).

راستیہکہی ئوہ ئورۆپاییانہی کہ باسی عادیلہ خانمیان کردوہ و لہسہریان نووسیوہ، کہم نین. ئیلی بانیستہر سۆن [Ely Bannister Soane]، کہ لہناو کورددا زۆرتہر و ہک میجہر سۆن ناسراوہ (۱۸۸۱ - ۱۹۲۳)، سی. جہی. ئیدمۆنس (یا ئیدمۆنز) [Cecil J. Edmonds] (۱۸۸۹-۱۹۷۹)، جۆرج مارتین لیز [G. M. Lees] (۱۸۹۸-۱۹۵۵)، میجہر نوئیل

عاديله خانم و عيزت بهگ و نهحمه‌دی كورى

فارسييه‌كانى بۆ ده‌خوئندنه‌وه و وه‌لامى ده‌دانه‌وه؛ دوو: ئەو باسه‌ى كه گوايه به هۆى به‌كاره‌يتانى وشه‌ى (نۆ) وه له جىيى (نا)ى كوردى، تاهير به‌گى جاف له‌وه گه‌يشتوه كه سۆن ئينگليزه و ئەويش ناچار بووه خۆى ئاشكرا بكات. ئەمه هيج به‌ره‌تپىكى راستىيى نىيه و چيرۆكىيى ده‌ستكرده؛

سى: سۆن له‌و كاته‌دا كه له مالى پاشادا يا له كوردستان بووه، ميجهر/مه‌يجهر (Major) نه‌بووه و هيج پيوه‌ندييه‌كى به سوپاي ئينگليزه نه‌بووه و هيج پله‌يه‌كى له‌و سوپايه‌دا نه‌بووه، به‌لكه كه‌سىكى سيشيل بووه، به‌لام ده‌بى كارمه‌ند (جاسوس)ى ده‌ستگاي هه‌والگري ئينگلستان بووبىت؛

چار: ميجهر سۆن له مالى عاديله خانم ده‌ر نه‌كراوه، به‌لكه به ئاره‌زووى خۆى ئەويى به جى هيشتوه. كه پريارى رۆيشتنيش ده‌دات، عاديله خانم و تاهير به‌گيش زۆريان پى ناخۆش ده‌بىت (Soane, 1912: 263)

عاديله خانم يا خانمى وه‌سمان پاشاي جاف

له‌باره‌ى باوباپيران و ره‌گى بنه‌ماله‌ى خانمه‌وه شتى جياواز و جوراوجۆر نووسراوه و ده‌نووسريت، كه ره‌نگه سى له‌وانه گرنه‌گ و شايانى ناوه‌يتان بن. هه‌ندىك

[Edward William Charles Noel] (1886-1974)، گيرتروود بيل [Gertrude Lowthian Bell] (1868-1926) و خاتوو ليندفييلد سۆن [Mrs. Lindfield Soane; Mrs. Malcolm-Ellis]، له‌وانه‌ن كه له نزىكه‌وه چاويان پى كه‌وتوه و ناسىويانه و له‌باره‌يه‌وه شتيان نووسيوه. فلاديمير مينۆرسكيش سالى 1913 چاوى پى كه‌وتوه و به نووسينيش باسى كردوه و دواتريش نامه‌يان بۆ يه‌كدى نووسيوه (عه‌لى، 2010: 82). من كتيبه‌كه‌ى مينۆرسكيم سالانىيى زۆر پيش ئەمرو خوئندوه‌ته‌وه و ئىستا له بيرم نىيه چىي له‌و باره‌يه‌وه نووسيوه و كتيبه‌كه‌يشم له به‌رده‌ستا نىيه. به‌لام ليكۆلئينه‌وه‌يه‌كى مينۆرسكيم به ئينگليزى له به‌رده‌ستداه له‌باره‌ى خيل و تيره‌كانى رۆژاواى ئيرانه‌وه، له‌ويدا زۆر به كورتى باسى خانم ده‌كات و ده‌لى سالى 1913 له هه‌له‌بجه (ئه‌و ده‌لى ئەله‌بچه) چاوى پى كه‌وتوه (Minorsky, 1945: 78). له‌گه‌ل وتاره‌كه‌يدا، مينۆرسكى وئنه‌يه‌كى بلاو كردوه‌ته‌وه كه عاديله خانم و نه‌حمه‌د به‌گى كورى و بووكه‌كه‌ى خانم (كه ده‌بى هه‌وسه‌رى نه‌حمه‌د به‌گ بيت) ده‌بينرين. وئنه‌كه هه‌وسه‌ره‌كه‌ى مينۆرسكى (ت. مينۆرسكى) سالى 1914 گرتويه‌تى.

سۆن ماوه‌يه‌كى دوورودرئيش له نزىكى خانمه‌وه و له مالى وه‌سمان پاشا و عاديله خانمدا ژياوه. هه‌روه‌ها ئيدمۆنز و ليز و نۆئيل و بيليش له نزىكه‌وه ناسىويانه و له نووسينه‌كانياندا باسيان كردوه. دياره سۆن و ئيدمۆنس و ليز و بيل و نۆئيليش، هه‌ر هه‌موويان كارمه‌ندى هيزى كۆلۆنيالىستى برىتانى و جاسوسى ده‌ستگاي هه‌والگري ئينگليز بوون و له دوژمنه سه‌رسه‌خته‌كانى گه‌لى كورد و ئازادىي كوردستان و شىخ مه‌حمود بوون.

له‌باره‌ى پيوه‌نديى سۆن به بنه‌ماله‌ى وه‌سمان پاشاي جافه‌وه، عاديله خانم و كورپه‌كانى، هه‌ندىك هه‌له‌ى باو له‌ناو كورددا هه‌ن كه ده‌بى راست بكرينه‌وه:

يه‌ك: سۆن له مالى عاديله خانمدا خزمه‌تكار نه‌بوو، به‌لكه زۆريش ريزى لى گيراوه و ته‌نانه‌ت كورپه‌كى همه‌ ناوى خه‌لكى موكرىانيان داناوه بىته‌ خزمه‌تكارى، ئەمه‌يان خۆى ده‌يگيرئيه‌وه (Soane, 1912: 248). سۆن سىكره‌تيرى خانم بوو (Edmonds, 1957: 149)، نامه

دهلین خانم له بنه ماله‌ی ئه‌رده لانییه کانه، واته بنه ماله‌ی خان و میر و حاکمانی ئه‌رده لانی خویان. به لآم سۆن پیتی وایه که سهر به بنه ماله‌ی (وه‌زیر)ی سنه‌یه، که زۆر له خانه‌کانی ئه‌رده لانه‌وه نزیك بوون و دوا‌ی پرا‌نه‌وه‌ی فه‌رمانه‌وه‌یایی خانه‌کانی ئه‌رده لانی، ئه‌مان هه‌ر ده‌سته‌لانیان به ده‌سته‌وه‌ ماوه، به لآم سهر به پاشایانی قاجار بوون (Soane, 1912: 219). مارتین فان برونه‌سینیش هه‌ر ئه‌م زانیاریانه‌ی سۆن دووباره ده‌کاته‌وه و ده‌یشلیتی باوکی خانم کارمه‌ندیکی پایه‌به‌رز بوو له تاران (van Bruinessen, 1993: 26). دوو بۆچونه‌که‌ی دیکه له‌وه‌دا له‌گه‌ڵ یه‌کدی کۆکن که بنه‌ماله‌ی خانم ده‌به‌نه‌وه سهر ساحیبقرانه‌کانی سلیمانی، به لآم جیاوازییه‌که‌یان له‌وه‌دایه که هه‌ندیکیان پیتیان وایه دوا‌ی ئه‌وه‌ی سالانی دوورودرێژ له سنه‌دا ژیاون، ئیدی وه‌ک بنه‌ماله‌ی (وه‌زیر) ناسراون. ئه‌وانی دیکه‌یش ده‌لین وه‌ک بنه‌ماله‌ی (وه‌کیل) ناسراون. ئیدمۆنز ده‌لین عادیله خانم نه‌وه (کچه‌زا یا کوره‌زا)ی کوره‌زایه‌کی ئه‌حمه‌د به‌گی یه‌که‌مه، ئه‌حمه‌د به‌گی ساحیبقران، که ده‌گوتری یه‌کیتک بووه له دوانزده سواره‌که‌ی مه‌ربوان. ئه‌و کوره‌زایه له سنه‌ دانیشتووه (Edmonds, 1957: 56) عادل سدیق عه‌لی، که زیاتر پشتی به سه‌رچاوه‌ی خۆمالی به‌ستووه، ئه‌وه جه‌خت ده‌کات که عادیله خانم کچی عه‌بدولقادر به‌گی کوری حه‌مید به‌گی کوری مه‌حمود به‌گی کوری ئه‌حمه‌د به‌گی یه‌که‌مه و له‌وه‌یه له دایکه‌وه بچیته‌وه سهر بنه‌ماله‌ی (وه‌کیل)ی سنه (عه‌لی، ۲۰۱۰: ۲۲-۲۶). له هه‌مووی سه‌یرتر ئه‌وه‌یه که خاتو لینه‌دیلد سۆنی هاوسه‌ری (جاراتی) میجه‌ر سۆن نووسیویه‌تی. ئه‌و خاتوونه، له پال ئه‌وه‌دا که عادیله خانم وه‌ک هاو‌پیتیه‌کی زۆر نزیکی خۆی باس ده‌کات و ده‌لین زۆر جار له لای ده‌مامه‌وه، له‌باره‌ی رچه‌له‌کی خانه‌وه ده‌لین له بنه‌ماله‌ی خانه‌کانی هه‌ککاری بوو (Soane, 1935: 410). دیاره ئه‌مه تیکه‌لکردنیکی ناساره‌زایانه‌ی ئه‌رده لانی و هه‌ککارییه.

زنجیره‌ی باوکوپاپیری عادیله خانم هه‌رچۆنیک و هه‌رچیه‌ک بیت، له‌و راستیه‌ ناگۆریت که عادیله خانم کچی شاری سنه‌ی پیته‌ختی میرنشینی ئه‌رده‌لانه. گرنگی ئه‌م راستیه‌یه له‌وه‌دایه که ئه‌و له‌ناو فه‌ره‌ه‌نگیکدا گه‌وره بووه که تا راده‌یه‌کی زۆر له

فه‌ره‌ه‌نگی ئه‌و کاته‌ی شاره‌زور و سلیمانی و جاف جیاواز و پیتشکه‌وتووتر بووه. لیره، له باشووری کوردستان، فه‌ره‌ه‌نگی عوسمانی زالی بووه و تا راده‌یه‌کیش فه‌ره‌ه‌نگی عه‌ره‌ب، به لآم کوردستانی رۆژه‌لات له‌ژێر کارکردی فه‌ره‌ه‌نگ و شارستانه‌تی ئیتراندا بووه.

ئه‌م جیاوازییه ده‌بیته‌ بنچینه‌یه‌کی قایم و پته‌و و سه‌خت له که‌سایه‌تی عادیله خانمدا، به لآم له‌و ده‌وره‌یه‌یه‌دا که تیتیدا ژیاوه و له به‌رپه‌رینه‌دا به‌شداری کردووه. که‌سایه‌تی عادیله خانم له گه‌شه‌کردن و رازاندنه‌وه‌ی هه‌له‌بجه‌دا، له شیوه‌ی ژیا‌نی وه‌سمان پاشای جافدا، له که‌سایه‌تی کوره‌کانی و به تاییه‌تیش له که‌سایه‌تی ئه‌حمه‌دموختاردا رهنگ ده‌داته‌وه. هه‌موو ئه‌م رهنگدانه‌وه و کارکرده‌یش به لای چاکسازی و بووراندنه‌وه و گه‌شه‌کردن و هونه‌ر و ئه‌ده‌ب و بیناسازیدا شکاوه‌ته‌وه. که‌واته هاتنی عادیله خانم له سنه‌وه بۆ هه‌له‌بجه و شووکردنی به وه‌سمان پاشای جاف ده‌بیته سه‌ره‌تای قوناغیتیکی تازه له میژووی ئه‌و ناوچه‌یه‌دا، که نزیکه‌ی په‌نج سال، تا کۆچی دوا‌یی خانم، به ئاشکرایه له‌ژێر کارکردی ئه‌ودا ده‌بیت. به لآم دوا‌ی کۆچی خانمیش، ئه‌م کارکرده له ژیا‌نی شاری هه‌له‌بجه‌دا، له ژیا‌نی کوره‌کانی وه‌سمان پاشا و عادیله خانم و نه‌وه‌کانیاندا و له ژیا‌نی به‌گزاده جافه‌کانی هه‌له‌بجه‌دا هه‌ر به‌رده‌وام بووه.

ئیمه‌ نازانین خانم که‌ی له دایک بووه. ئه‌وانه‌یش که سالیکی تاییه‌تیا بۆ له‌دایکبوونی دیاری کردووه، ته‌نیا به قهرساندن وای بۆ چوونه، نه‌ک ئه‌وه‌ی زانیارییه‌کی چه‌سپاویان له به‌رده‌ستدا بوویت. ئیدمۆنز له کۆتایی سالی ۱۹۲۳دا ده‌لین له‌و کاته‌دا خانم ته‌مه‌نی ۶۸ سال بووه (۳۷۴: ۱۹۵۷). به‌و پیتیه‌ ده‌بی سالی ۱۸۵۵ هاتبیته‌ دنیاوه. لیز، وه‌ک پیتشتریش باس کرا، یه‌که‌م جار له به‌هاری سالی ۱۹۱۹دا چاوی به خانم که‌وتووه و ده‌لین ئه‌و کاته ته‌مه‌نی ۶۰ سال بوو (۲۵۷: ۱۹۲۸). ئه‌گه‌ر ئه‌م زانیارییه راست بیت، ده‌بی خانم سالی ۱۸۵۹ له دایک بوویت.

سه‌رچاوه‌ نووسراوه‌کان و ئه‌و چیرۆکانه‌یش که ده‌ماو‌ده‌م ده‌گێردینه‌وه، باسی ئه‌وه ده‌کهن که عادیله خانم له ته‌مه‌نیکی زۆر منالکارانه‌دا، ۱۶ تا ۱۸ سالان، شووی

به پاشا کردووه. وه سمان پاشا سالی ۱۸۴۷ له دایک بووه و مانگی ئوکتۆبه‌ری سالی ۱۹۰۹ کۆچی کردووه و له بیاره نیتراوه. ئەو کاته که خانمی خواستووه ده‌بێ ته‌مه‌نی نزیکه‌ی ۲۹-۳۰ سالیکی بوویت. دیاره پاشا پیشتر ژنی هه‌بووه؛ خیزانی یه‌که‌می ناوی مه‌نیجه بووه و دایکی دوو کۆره گه‌وره‌که‌ی پاشا بووه: مه‌جید به‌گ و حه‌مه‌سه‌عید به‌گ. سۆن پیتی وایه پاشا سالی ۱۸۹۵ عادیله خانمی خواستووه (۲۱۹: ۱۹۲۶) و هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌یش تاهیر به‌گی وه‌سمان پاشا به‌ کۆری عادیله خانم دانانیت، به‌لکه به‌ کۆری ژنی یه‌که‌می پاشای ده‌زانیت (ibid: 215). ئیدمۆنز، که دوا‌ی سۆن خانمی ناسیوه و کتیبه‌که‌یشی (کورد، تورک و عه‌ره‌ب)، نزیکه‌ی ۴۵ سالی دوا‌ی کتیبه‌که‌ی سۆن بلاو کردووه‌ته‌وه، به‌ دلنیا‌یی‌ه‌وه ئه‌وه جه‌خت ده‌کات که سۆن له‌وه‌دا هه‌له‌ی کردووه که تاهیر به‌گی به‌ زکۆری عادیله خانم داناوه (۱۴۹: ۱۹۵۷).

هاتنی عادیله خانم بۆ هه‌له‌بجه رووداویکی میژوویی و گه‌وره بووه. هه‌ر له‌ ماوه‌یه‌کی کورتدا ناوبانگی به‌ هه‌موو ناوچه‌ی شاره‌زور و سلیمانی و هه‌ورامان و شوینانی دیکه‌دا بلاو ده‌بیته‌وه. وا دیاره له‌ سه‌ره‌تادا جوانییی خانم سه‌رنجی خه‌لک راده‌کیتشیت و ناوبانگی پێ ده‌رده‌کات. به‌لام دواتر، ورده ورده، به‌ کار و ئاکاره‌کانی، به‌ شێوه‌ی به‌رپه‌رده‌نی مال و دیوه‌خان و عه‌شیره‌ت، به‌ میوانداری و به‌ دروستکردنی سێ کۆشکی جوانی پاشایانه و به‌ پێوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و سیاسییه‌کانی و له‌ هه‌موویشی گرنگتر، به‌ که‌سایه‌تی پته‌و و به‌هێز و کاربگه‌ری خۆی، ده‌بیته‌ یه‌کیت له‌ که‌سایه‌تییه‌ به‌رز و به‌ ناوبانگه‌کانی ناوچه‌یه‌کی فراوانی کوردستان له‌ دوا‌ی چاره‌کی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م و یه‌که‌م چاره‌کی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا. وه‌ک ژنیش ده‌بیته‌ گه‌وره‌ترین و ناودارترین ژن له‌ ماوه‌ی دوو سه‌ده‌ی دوا‌ییی میژووی کوردستاندا.

ناوچه‌ی چالاک و کارکردی خانم سنوورداری بوو. وا پێ ناچیت به‌رزووستییه‌کی (به‌رزووستی: طموح: Ambi-tion) وه‌های له‌ بیر و له‌ دلدا بوویت که به‌ره‌ ئه‌وه بپوات بپیته‌ سه‌رکرده‌یه‌کی سیاسیی کورد. ئەو ته‌نیا له‌ ناوچه‌ی هه‌له‌بجه و شاره‌زوردا و له‌ ناو عه‌شیره‌تی فیدهراتیشیوه‌ی جافدا ده‌سته‌لات و توانست و بیر و

پروژه‌کانی خۆی خستونه‌ته‌ گه‌ر. نه‌ ملۆزمی شیخ مه‌حموود بووه و نه‌ ویستوویه‌تی جیگه‌ به‌و یا به‌ هیج سه‌رکرده‌یه‌کی دیکه‌ی کورد له‌ق بکات. به‌لام له‌ پێوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و سیاسییه‌کانیدا و له‌ هه‌لسه‌نگاندنی هه‌لومه‌رجی ئه‌و رۆژه‌ی کوردستاندا، پێوه‌ره‌کانی چه‌نده‌ خه‌یلا‌یه‌تی و کۆمه‌لایه‌تی بوون، دوو هه‌ینده و بگه‌ر زۆرتربش سیاسی بوون. ئەم جوۆره تیگه‌یشتن و بیرکردنه‌وه‌یه زاده‌ی دوو هۆکار بوو؛ یه‌کیکیان ئه‌وه‌یه که ئه‌و له‌ کوردستانی رۆژه‌لات و به‌ تایبه‌یش له‌ ناوچه‌ی میرنشینی ئه‌رده‌لانه‌وه‌ هاتبوو؛ دووه‌میش، ئه‌و ده‌یزانی و له‌وه‌ گه‌یشتیو، وه‌ک ژنیک له‌ کۆمه‌لگه‌ی ئه‌و رۆژه‌ی کوردستاندا، سنووری به‌رزووستی و ده‌سته‌لاتخوازییه‌کی تا کۆی بر ده‌کات.

عادیله خانم، ئه‌گه‌ر به‌ زمانی ئەم سه‌رده‌مه قسه‌ بکه‌ین، خاوه‌نی کۆمه‌لێک پروژه و بیر بنیاتنه‌رانه‌ی تازه و نوێخوازان و خاوه‌نی سیسته‌میکی بیرکردنه‌وه بووه، که له‌ گه‌ل سیسته‌می بیرکردنه‌وه‌ی سه‌رانی جافی ئه‌و رۆژگاردا جیاواز بوو. ئەم پروژه و بیرانه به‌ره‌می ئه‌و ژینگه‌ فه‌ره‌نگی و شارستانه‌تییه‌ بوون که خانمی تیدا په‌روه‌رده‌ کرابوو؛ فه‌ره‌نگ و شارستانه‌تی ئه‌رده‌لان و ئێران. له‌ کوردستانی ئه‌رده‌لاندا ده‌میک بوو خه‌لکی نیشته‌جی بوون و ازیان له‌ ژبانی کۆچه‌ری هه‌نابوو، شاری سه‌نه‌ی پیته‌ختیش ناوه‌ندیکی گرنگی سیاسی و ئابووری و فه‌ره‌نگی بوو (مه‌ردۆخ، ۲۵۷: ۲۰۰۸).

با جاری له‌وه‌وه ده‌ست پێ بکه‌ین که هه‌ر شووکرده‌که‌ی خانم به‌ وه‌سمان پاشا چه‌نده کۆمه‌لایه‌تی بوو، هه‌ینده‌یش په‌نگی سیاسیی لێ نیشتیوو. وه‌سمان پاشا قایقامی ده‌وله‌تی عوسمانی بوو له‌ هه‌له‌بجه. ئەو هه‌روا قایقام و کارمه‌ندیکی ئاسایی نه‌بوو، چونکه یه‌کیت بوو له‌ دوو هه‌ره به‌هێزی سه‌رکرده‌ی عیلی جاف و براگه‌وره‌یش بوو، ئه‌وی دیکه‌یان مه‌حموود پاشا بوو. عوسمانییه‌کان ده‌یانویست به‌ هۆی وه‌سمان پاشاوه ده‌ست بخه‌نه‌ ناو کاروباری خه‌لی جافیسه‌وه. ئەم بایه‌خدانه‌ی عوسمانی به‌ جاف هۆیه‌که‌ی، له‌ لایه‌که‌وه، ئه‌وه بوو که جاف گه‌وره‌ترین عه‌شیره‌تی کورد بوو له‌ خوارووی کوردستان و له‌ لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه ئه‌وان له‌ هه‌ردوو دیوی سنووری عوسمانی و ئێرانیدا هه‌بوون و

گهرمیان و کویتستانیان دهکرد. دهسته لاتدارانی عوسمانی دهیانویست جاف به لای خویندا راکیشن و نههیلن له ئیرانییه کان نزیک بینهوه. له بهر ئهوه، کاتیک و هسمان پاشا ئهوهی ئاشکرا کرد که دهیهوی عادیله خانم بخوازیت، تورکه کان زۆر دژی راوهستان (Soane, 1926) دواتریش که خانم به تهواوی وهک سهروکیکی جاف خۆی دامهزراند، به ههموو شیوهیهک دژی تورک بو، نهیدهویست دهست وهربدهنه ناوچهی دهسته لاتتی ئهوه (ibid: 220).

که عادیله خانم بو به هاوسهری پاشای جاف، ههله بجه، گه چچی ناوهندیکی گرنگی جاف بو، به لام گوندیکی ناگرنگ بو. خانم ههر زوو فهرمانی دا دوو کۆشکی گه وره و جوان له شیوهی کۆشکه کانی سنه دروست بکرتن. له سنه و له ئیرانه وه هستای بیناساز و کارگه و که رهستهی بیناسازی جوان و چاکی بو هیتان. ئهوهی له ههله بجه دا دروست کرا، ته نانهت له شاریکی ناوداری وهک سلیمانیدا وینهی نه بوو (ibid: 219). ئهوجا بو ریکه خستنی ژبانی ناو کۆشکی پاشایه تی کۆمه لیک خزمه تکار و کاره کهر و دهستوییهندی کوردی ئیرانی هیتا له وی کار بکهن و ده رگایشی کرده وه بو ئهوهی خه لکی جۆراوجۆر هاتوچۆ بکهن و سه ر بدن. باخیکی گه وره و پر له دار و گولزاری دروست کرد و ههله بجهی وشک و تۆزایی کرده شاریکی سه وز و جوان و ته روپر. بو بوو ژاندنه وهی ههله بجه ناوهندیکی بازرگانی، بازاریکی گه وره و جوانی دروست کرد و بازرگانه کانی هان دا، به تایبهت هه ندی بازرگانی جووله که، که کاری تیدا بکهن. ههله بجه، به و شیوهیه، بو بوو به ئاویته یه کی جوانییه کانی شاری سنه (van Bruinessen, 1993: 27). ههله بجه به هۆی خانمه وه له دتییه که وه گۆرا و بو به شاریک (Soane, 1926: 220). وه هسمان پاشا به هۆی ئه وه وه که قایمقام بو، زۆر جار ده بوو به سه فه ری دوو رو دریژ بچیت بو سلیمانی و کهر کوک و مووسل. ئه مه هۆیه ک بو که عادیله خانم بیر له وه بکاته وه خۆی کاروباری عه شیرهت ببات به رتیه و ژبانی رۆژانه ی شار و ناوچه که یه ش ریک بخت. پیش هه موو شتییک ئه نجومه نیکی دادی پیک هیتا و خۆی بوو به سه روکی و زیندانیکیشی دروست کرد. کاتیکیش پاشا ده هاته وه بو ههله بجه یا خه ریکی نیرگه له کیشان

ده بوو، یا هه ندی ورده کاری دیکه ی چاکسازی، خانمیش حوکمی ده کرد (Soane, 1926: 219).

له به ره ی کاره کانی خانمه وه ده کری زۆر شتی جۆراوجۆر بگوتری و بنووسری، به لام به کورتی ده توانین وای ده ربیرین که خانم له گه ل خۆیدا کۆمه لیک دیارده ی فه ره نه نگی و شارستانانه ی پیشکه و توی هیتا بو ههله بجه و بو ئه و ناوچه یه ی کوردستان و بو ناو ژبانی پاشا و به گزاده کانی جاف. لایه نییک که که متر باس کراوه و پیوه ندییه کی راسته و خۆی به م لیکۆلینه وه وه هه یه، په یدا بوونی ژینگه یه کی ئه ده بی و هونه ربیه و عیشقی خانمه بو زمان و ئه ده بی فارسی.

عه شره تی جاف

جاف گه وره ترین و گرنگترین عه شیره تی کوردستانی باشوور بوون. سه رکرده کانیان پیتان خۆش بووه جاف وهک عه شیرهت (عه شرهت) ناو بیهن (Barth, 1953: 35-36). عه شیره تی جاف له کۆمه لیک تیره ی جیاواز و جۆراوجۆر پیک هاتبوو. راستییه که ی ده کری بگوتری جاف یه که یه کی، یا ریکه خراویکی سیاسی فیده راتیف بوون، واته فیده راسیو نییک بوون. به شی هه ره زۆری جاف تا سه ره تا کانی سه ده ی بیسته م کۆچه ر بوون و گه رمیان و کویتستانیان ده کرد. له سه ده ی شانزده یه م و حه قده یه مدا له ناوچه جۆراوجۆره کانی کوردستانی عوسمانیدا کۆمه لیک میرنشینی کوردی دامه زرینان، که هه ره کیکیان به شیوه یه ک یه که یه کی سیاسی و کارگتیری بو، ده وله تۆکه یه ک بو. له ناو ئه مه انه دا میرنشینی وا هه بوو که زۆر فراوان و به هیت و پیشکه و توو بو، له هه موو روویه که وه ده وله تییک بو له چواچیوه ی ئیمراتۆریای عوسمانیدا. ئه گه ر قه واره و ژماره و هیت له به رچا و بگرین، جاف ده یانته وانی بینه یه کییک له میرنشینه به هیتزه کانی کوردستانی ئه و ده مه. ئه گه رچی سه رکرده کانیان پله ی پاشایه تییه ان له لایه ن سولتانی عوسمانییه وه پچ به خشرا بوو، به لام میرنشین یا ئه ماره تی جافیان دانه مه زراند، که ئه مه هه له یه کی میژوویی بوو کردیان. من وای بو ده چم هۆی سه ره کیی ئه وه ی پاشاکانی جاف میرنشینیکی ره سمییه ان دانه مه زراند ئه مه انه بوون:

یه ک: جاف کۆچه ر بوون و له گه ل ژبانی کۆچه رایه تیدا راهاتبوون، واته ژبانی ناو ره شمāl و به ختو کردنی مه ر و

مالات و بهرهمه پیتانی سپیاتی (شیره مهنی) و هه ندی کاری دهستی؛ جاجم و هۆر و هه گبه و گوریس و چیغ و شتی تر. به و پیکهاته ئالۆزه ی تیره ی جۆراوجۆر و ژییانی کۆچه رایه تییه وه، نه ده کرا ههر وا به ئاسانی ئه و شیوه ژیان به گۆردریت و فیری ئه وه بن له دیهات و شاردا دابنیشن و مال دروست بکه ن و به کشتوکاله وه خه ربک بن و کار بکه ن. جافی کۆچه ره به چاویکی سووکه وه ده پروانییه ئه و دینشینیه ی کشتوکالی بکرا دیه. گۆرینی ئه و سیسته مه له کۆچه رایه تییه وه بۆ شارستانه تییه کی دامه زرا و ژییانی ئاوه دانی به هیچ جۆریک نه ده کرا بیریشی لی بکرتته وه.

دوو: سه رکرده کانی جاف به ژییانیک راهاتبوون که، ههر نه بی به لای خۆپانه وه، نازاد و بی له مپه ره بوو، سه ریان بۆ هیزی ده ولت و زه فتییه و پۆلیس و کارمهند و کارگیری نه وی نه ده کرد و باجیان نه ده دا و کوره کانیان نه ده بوونه سه ریان. له نیوان هه ردوو ده ولته تی عوسمانی و قاجاریدا ده هاتن و ده چوون و سنووریک نه بوو ریگه بان لی بگریت. هه ولیان ده دا دۆستایه تییه سه رانی هه ردوو ئیمپراتۆریا بکه ن، به لام ئه گه ره له گه ل لایه کیاندا تیک بچوونایه، به ئاسانی په نایان ده برده به ره لایه که ی دیکه. ئه و سیسته تیه کۆمه لایه تییه ی جافی تیدا ده ژیا نه بده توانی هیچ به ره مه میکی فکری و عه قلی و هونه ری و ئاوه زکارانه ی هه بیت. له ناو ئه و هه زاران بنه ماله کۆچه رانه ی جافدا نه نو سه رییک، نه شاعیرییک، نه موسیقازه نییک، نه مه لایه ک و نه زانایه کی گه وه ره هه لته که وتبوو. پاشا و به گزاده کانیان خوتینه وار و ژیر بوون، چونکه پیسه ونیدییه ان به ناوه نده کانی شارستانه تییه وه هه بوو، له ئیران و له ده ولته تی عوسمانییه شیدا. ئه و شاعیر و زانایانه ییش که جافن، به ره مه ی ژییانی نیسته جیبوون و ئاوه دانی دی و شارن. نالی به ره مه ی خاک و خۆلی شاره زووره و مه ولانا خالد به ره مه ی قه ره داغه، هه ردوو ناوچه که ییش هه ره له کۆنه وه ناوه ندی زانست و خوتینه واری بوون.

پاشا و به گزاده کانی جاف، به پیچه وانیه ی زۆریه ی زۆری سه رکرده ی عه شیره ت و خیل و تیره ی دیکه ی کوردستانه وه، له ناو خۆپاندا هه میسه رییک و ته با و کۆک بوونه. دوا ی کۆچی حه مه پاشای جاف سی له کوره کانی کاروباری جاف و ناوچه ی دهسته لاتیان له ناو

خۆپاندا وا دابه ش کردبوو که مه حموود پاشا له گه ل عه شیره ته که دا گه رمیان و کۆتستان بکات، وه سمان پاشا گۆله نبه ره و هه له بجه و شاره زوور بیات به ریوه و حه مه عه لی به گیش له قزله بات (قزله بات)، که دواتر ناو نرابوو سه عدییه (نیسته جی بییت و ئاوه دانی بکاته وه.

ئیمه که بیر له م پاشخانه کۆمه لایه تییه ی عه شره تی جاف بکه ینه وه، باشتر و روونتر تیده گه یین هاتنی عادیله خانم گۆرانیککی چه نده گه وه و بنه رییه ی له ژییانی بنه ماله ی وه سمان پاشای جافدا هیتاوه ته ئاراهه. خانم نوینه ری بیر شارستانه تی و خوتینه واری و ئاوه دانی و ئه ده ب و هونه ره بوو، بۆ په ره پیدان و گۆرینی ژییانی کۆچه رایه تییه به شیکی گرنگی جاف. له پال هه موو گۆرانه کۆمه لایه تی و ماددییه به رچاو و دیاره کانی هه له بجه دا، به ره مه میکی گرنگی دیکه په یدا بوونی دوو شاعیر بوو له ناو چینی ئه ریسته کراتی جافدا: تاهیر به گی جاف و ئه حمه دموختر به گی جاف.

ئه حمه دموختر جاف: شاعیر و نیستمان په ره وه

له باره ی ژییانی ئه حمه دموختر به گی جافه وه زانیارییه کی زۆر له به رده ستدایه و ده کری به ئاسانی ژیننامه (بایوگرافی) یه کی گشتی و به رینی بۆ پیک به یتریت. ره نگه یه کییک له سه رچاوه هه ره پیشینه کان که ژیان و شیعی ئه حمه دموختری به سه ره کردووه ته وه، به رگی یه که می (شیعیر و ئه ده بییاتی کوردی) یه که ی ره فیق حیلمی بیت که سالی ۱۹۴۱ چاپ کراوه. ئه و کتیه هه مووی پینج شه ش سالییک دوا ی کۆرانی ئه حمه د به گ بلاو کراوه ته وه. گرنگی ئه و نووسینه ته نیا له وه دایه که له روی کاته وه له پیش هه موو ئه وانی دیکه وه یه، ئه گه رنا زانیارییه کانی له باره ی سالی له دایکبوون و کۆچی شاعیره وه هه لهن. سه رچاوه یه کی گرنگی دیکه ئه و پاژه ی کتیه که ی ماموستا عه لائو ددینی سه جادییه، میژووی ئه ده بی کوردی، که بۆ ژیان و شیعی ئه حمه دموختر ته رخانه ی کردووه و یه که م جار سالی ۱۹۵۲ بلاو کراوه ته وه. هه ره هایش ئه و به شه ی که دۆکتۆر ماره خه زنه دار، له به رگی پینجه می میژووی ئه ده بی کوردییه که ی خۆیدا (۲۰۰۵)، له سه ره ئه حمه دموختری نووسیوه، یه کییکه له لیکۆلینه وه جیددی و باشه کان له باره ی ژیان و شیعه رکانیه وه.

لهم نووسینه دا من خۆم به و ورده کاربیانهی ژبان و شیعرى ئەحمەدموختارەوه، که پیشتر زۆری له سەر نووسراوه، خەریک ناکەم، تەنیا هەول دەدم هەندێ بەلگەى ناوەکی و دەرەکی بکەم بە هۆیک بۆ روونکردنەوه یا یەکاڵاکردنەوهی هەندێ لایەنى ناروونى ژبانى. بەپێى نەرىتى بنەمالە خوێندەوارەکانى ئەوسای کوردستان بۆ دیاریکردنى سالى له دایکبوونەکەى رسته یەکیان رێک خستوو که هەر ناوەکەى خۆبەتى، بەلام بە رێنووسى کۆنى کوردی (احمد مختار بک)، که دهکاته ۱۳۱۶ی کۆچى. ئەو ساله دهکهوێته به رانبهرى ۱۸۹۸-۱۸۹۹ی زابین. سه ره تاي سالى ۱۳۱۶ی کۆچى، واته رۆژى یه که مى مانگی موحه پرهم، دهکاته رۆژى ۲۲ى مایىسى ۱۸۹۸. ههروهها سه ره تاي سالى ۱۸۹۹ی زابین، واته رۆژى یه که مى کانونى دووه مى ۱۸۹۹، به رانبه ر رۆژى ۱۸ى شه عبانى ۱۳۱۶یه. به مه دا دیاره که به شى هه ره زۆرى ئەو ساله کۆچییە، هەوت مانگ و حەقده رۆژى، دهکهوێته ناو سالى ۱۸۹۸هوه و ئەوى دیکەى، واته چوار مانگ و یانزده رۆژ، دهکهوێته به ر سالى ۱۸۹۹. ئەوهى حیلمی و سه ججادی دهیلین (۱۸۹۶ و ۱۸۹۷) هه له یه. راست ئەوه یه بلین سالى ۱۸۹۸ یا ۱۸۹۹-۱۸۹۸ له دایک بووه.

سۆن ئەو گه شته دووردریژهی کردوو و زۆر ورده کاربى شاره کان و که سه کانی تۆمار کردوون، که چى رۆژ و مانگی رووداوه کانی نه نووسیون. ئیمه هەر ئەوه نده ده زانین که بابەتى گه شتنامه کەى سالانى ۱۹۰۷-۱۹۰۹ ده گرتیته وه. ئەوه یه ده زانین که دواى ئەوه ی ده چیته هه له بجه و ماوه ی شه ش هەوت مانگىک ده مینیتته وه (Edmonds, 1936: 623)، ده گه ریتته وه بۆ سلیمانى و له و پوه ده چیت بۆ به غدا و دواتریش (موحه مبه ره) ی ئیران. ده موست قسه یه کى سۆن بگێر مه وه که پتوه ندی به تهمه نى ئەحمەد به گه وه هه یه.

سۆن له دواى رۆژه کانی ژبانى هه له بجه یدا سه رى کى بباره ده دات بۆ ببنی شى خولئىسلامى کى سه بى که پشتر له ئیستانبول چاوى پى که وتوو. که ده گه ریتته وه بۆ هه له بجه، بۆ مالى پاشا، ده لىن وه سمان پاشا ها توو ته وه. سۆن هەر چەند رۆژیک له وه دوا مالى خانم و پاشا به جى ده هیلتى و ده چیتته وه بۆ سلیمانى. ئەم

ژبانى هه له بجه یه و ئەم ده رچوونه ی له هه له بجه ده بى پش مانگی ئوکتۆبه رى ۱۹۰۹ بووبیت، چونکه پاشا له و مانگه دا کۆچى کردوو. با هەر وایشى دابنن که ئەمه له هاوینى ئەو ساله دا بووه. سۆن ده لى که به خانم راگه یاند ده رۆم، زۆرى پى ناخۆش بوو، سویندى خوارد هەر ده بى بمینیتته وه، به لام ئەم برپارى خۆى دا بوو. ده لى خانم داواى لى کردم بمینمه وه و ده رسى فارسى به دوو کوره ها روهاج و بزتوه کى بلیم، که تهمه نى ۱۲ و ۱۶ سالان بوو (۲۶۳: ۱۹۲۶). دیاره ئەو دوو کوره عیززه ت به گ و ئەحمەد به گن. ئەوه یان که دوانزده سالانه ئەحمەد به گیانه. ئەگه ره ئەمه له هاوینى ۱۹۰۹ دا رووى دابیت و له و کاته دا تهمه نى ئەحمەد به گ ۱۲ سالان بووبیت، که واته سالى له دایکبوونى ده بیته ۱۸۹۷. سۆن، ئەگه رچى جاسووسى کى زۆر وردبىن و لیها توو بووه، به لام له وه یه ئەم شته ی زۆر به گرنگ وه رنه گرتیت و له دیاریکردنى تهمه نى اندا که مىک به هه له دا چووبیت. هەر له باره ی تهمه نى ئەحمەدموختارەوه ده کرى بابە تى کى دیکه یه ش به نینى ناو باسه که مانه وه. د. خه زنه دار ده لى ئەحمەد به گ له تهمه نى بیست سالىدا ژنى هیناوه (خه زنه دار، ۴۵۲: ۲۰۰۵). هەر به پش زانیا ریبه کانی خه زنه دار، که ده لى شاعیر سالى ۱۸۹۸-۱۸۹۹ له دایک بووه، ده بى ئەم ژنه یانانه ی سالى ۱۹۱۸-۱۹۱۹ بووبیت. عادیل سدیق عه لى له کتیبى (چه ند لاپه ره به ک له مپژووى هه له بجه) دا ده لى یه که م هاوسه رى ئەحمەد به گ، حه ببه خانه که سالى ۱۹۱۸ هیناویه تى (عه لى، ۱۷۱: ۲۰۱۱). به لام ئیمه به لگه یه کى روون و جیگه ی با وه رمان له به رده ستدایه که شتى کى دیکه ی جیا و زمان پى ده لیت. مینورسکى، که زانایه کى گه وره و پیاوئى کى ورد و شاره زا و لیها توو بووه، سالى ۱۹۴۵ و تارى (هۆزه کانی رۆژاواى ئیران) ی بلاو کردوو ته وه و له کۆتایى وتاره که دا چه ند وینه یه کیشى داناون، که سى تیان پتوه ندی یان به کورده وه هه یه. له وینه یه کى اندا عادیله خانم ده ببن که به تهنیشت ئەحمەدموختارى کى زۆر لاو و مندالکاره وه رى ده کات و یه ک دوو هه نگاوئى کیش له لای راستیانه وه خانمۆ له یه ک ده ببن، مینورسکى ده لى ئەوه بووکى عادیله خانمه که، به بۆچوونى من، ده بیته ژنى ئەحمەدموختار. تیکستىک له باره ی ئەم وینه یه وه له

سهره تاوه دانراوه و بهم جوړه يه:

Plate V.-A. Adela-Khanum, with her son and daughter-in-law (Alabcha, 1914; photo. Mrs. T. Minorsky).

به كوردبیه كهی ده بیته "تابلوی ۵-۵": عادیله خانم، له گهل كوره كهی و بووكه كیدا (نه له بچه، ۱۹۱۴، فوتو: خاتو ت. مینورسکی". واته وینه كه هوسهره كهی مینورسکی، سالی ۱۹۱۴ له هه له بجه گرتوویه تی. مینورسکی ته نیا دلخ كوره كهی عادیله خانم و ناوی نایات، به للام من به لیكدانه وهی خوځم گیشتومه ته نه و نه نجامه ی كه نه و كوره نه حمه دمختر به گه. به ههر شپوه به ك لیكي بدهینه وه ناكړی ته مه نی نه حمه دمختر له و كاته دا له سهرووی شانزده وه بیت. به راستی له وینه كه یشدا به ناشكرا دیاره كه زور منداله و ههر له ته مه نیکي وه هادایه. هیچ سهیریش نیبه كه نه حمه د به گ له و ته مه نه دا ژنی هیتا بیته. نه له به ته ده توانین له و وینه به شتی دیکه ییش تی بگه یین، به للام با نه وه یان به یلیینه وه بو دواتر.

نه حمه دمختر به كیكه له پینج مندالی هابوه شی وه سمان پاشای جاف و عادیله خانمی هوسه ری و دوا یین/بچو و كترین مندالیانه. له كورده واریدا، كه نیمه لیی ناگادارین، و له كوومه لگاكانی دیکه یشدا مندالی ههره بچووكی خیزان هه همیشه جیگه به كی تاییه تی له دلی باوكو دایكدا هه به و خو شه ویستیه كی تاییه تیان بو ی هه به. نه گهر منداله كه كچ بیت لای باوك خو شه ویستتره و نه گهر كور بیت لای دایك. هه ندیك جار نه م خو شه ویستیه ده گاته راده یك كه ئیدی سنور تیده په پینیت. نه م جوړه منداله هه رچیبه كی بویت، هه رچیبه كی گهره ك بیت، بو ی ده كړیت و هه رچیبه ك چه ز بكات، ده یكات. هه رگیز دلی ناشكین. هه ندیك جار مندالی وها به شپوه به كی قوول ده كه ویتته ژیر كار كړدی باوك یا دایكیه وه. نه م كار كړده هه همیشه به چاكه ی منداله كه ته واو نابیت، به تاییه ت له ته مه نی لاهه تی و دواتر یشدا. مندالیك نه م نه زمونه ی هه بو بویت زور جار كه سایه تیبه كی لاهه و راری ده بیت و بو ی ناسان نابیت بریاری سه ره خو بدات.

نه حمه دمختر له سه ره تای ژیانیدا له ژیر چاودیری باوكی (وه سمان پاشا) و دایكی (عادیله خانم) و تا

را ده به كیش (تایه ر به گ) ی كاكیدا په روه رده كراوه. به للام نیمه نه وه ییش ده زانین كه پاشا به هوی نه وه وه كه قایمقامی هه له بجه و به كیك له دوو سه ر كړده ی به هیز و ناوداری جاف بووه، به شپكی زوری كاتی له سه فه ردا بووه بو موسل و كه ركوك و سلیمانی. نه و كاتانه ییش كه له مالدا بووه، خه ر یكی نیرگه له كیشان بووه و پشووی داوه. نه وه ی به راستی حوكمی كړدوه عادیله خانم بووه. نه مه ی كه ده یلیم له سه ر ناستی ناوچه كه و به رتیه بردنی عه شیره تی جافدا وا بووه. دیاره له ناو خیزانی پاشی شدا ههر به م شپوه یه بووه. نه وه ی له هه موو روویه كه وه مال و كو شك و دیوانی بردوه به رتیه و بریاری داوه خانم بووه. نه م شپوه ژیانه و نه م كه سایه تیبه به هیزه ی خانم كار كړدیكی یه كجار گه و ره و بریارد هری له سه ر شازاده ی مندال و لاییش هه بووه. به للام نه حمه دمختر هیشتا مندالیكی یانزده سالان بووه كه پاشای باوكی كوچی كړدوه. ئیتر لیره به داوه، به شپوه به كی ته واوه تی ده كه ویتته ژیر كار یگه ری عادیله خانمی دایكیه وه. نه مه دواتر له ژیانی سیاسی و كوومه لایه تیبه نه ودا رهنك ده داته وه.

له و وینه یه دا كه هوسه ره كهی مینورسکی سالی ۱۹۱۴ له هه له بجه گرتوویه تی دیمه نیک ده بینین كه شتیكمان له باره ی پیوه ندی عادیله خانم و نه حمه د به گی كوربه وه پی ده لیت. نه حمه د به گ له و كاته دا له ته مه نی شانزده سالی دایه؛ لایكی ئیسكسووك و مندالكار و پروخوش و شه رمن. دیاره ماوه به كی زوریش به سه ر ژنه یینانیدا تی نه په ریوه. چاوه روانی نیمه نه وه یه كه شازاده ی لاه و دلخوش شان به شانی تازه بووكه كهی ری بكات و دهستی بگړیت. نه مه رهنكه بو خه لكی ناسایی له و سه رده مه ی كوردستاندا ناسایی نه بو بویت، به للام بو شازاده ی جاف ناسایی نه بووه. نه گهر ده سترگرنیش ناسایی نه بو بویت، ده كرا پیكه وه ری بكن. به للام له جیبه هه موو نه مانه ده بینین عادیله خانم شان به شانی نه حمه د به گ و له لای راستی نه ویشه وه ری ده كات. نه گهر نه حمه د به گی بخستایه ته لای راستی خو ی، هیشتا كار كړدی وینه كه جیاواز ده بوو. خانم نه ك ههر له لای راستی شازاده ی كوربه وه ری ده كات، به لكه ده ست یا فه قیانه كهی نه حمه د به گیشی گرتوه. نه مه نیشانه یه كی ناشكرای ده سته لاتی خانم به سه ر كوره كیدا

و ههروهه ترسی نهوه پیش که نه توانیت دهستبهرداری ببیت یا لیتی دوور بکه ویتتهوه، چونکه هه ره وهک مندالیتیک ته ماشای دهکات و ده ترسیت، نه گهر چاوی لیتوه نه بیت، شتیکی به سه بیت. نه مه ته نیا وینه یه کی ئاساییه که له گهل میوانه کانیاندا، مینورسکی و هاوسه ره که ی، گرتوو یانه، به لام تا لیتی ورد ببینه وه، باشتر له و پتوه ندییه ی دایک و کور ده گه ی.

له به هاری ۱۹۲۳دا ئینگلیزه کان سلیمانی بومباران دهکن و شیخ مه محمود ناچار ده بیت شار به جی بهیلتیت و به خوی و دارودهسته که به وه روو بکه نه نه شکه وتی جاسه نه ی لای سوورداش. ده لیتن له و کاته دا عادیله خانم دیتیک شیعی بو شیخ نووسیه، وهک ته شه رلیدانیک (عهلی، ۱۸۷: ۲۰۱۱). شیعه که نه مه یه:

به چاوی نه حمده به گۆری پاشا

من نه م بۆردمانه م زۆر له لا باشه

راستییه که ی، من هه ره له بنه ره تدا گومانم له وه هه یه خانم شیعر و نامه ی وه های بو شیخ و له و کاته دا نارد بیت. نه مه له ژبری و خو یار تیزی خانمه وه دووره. به لام ئیستا کارم به وه نییه. نه وه ی سه رنج راده کیشیت سویتند خواردنی خانمه به چاوی نه حمده به گی کوری. له ناو پیتج مندالدا، سێ کور و دوو کچ، سویتند به چاوی هه ره بچوکه که بیان ده خوات، که نه حمده به گه و له و کاته دا ته مه نی نزیکه ی ۲۵ ساله، به لام بو خانم هه ره نه و کوره بچوکه یه که ده به ویت هه تا هه تایه هه ره (کوره که ی دایکی خوی) بیت.

به رانه به به و پتوه ندییه ی خانم و نه حمده به گ، وا باس ده کرتیت که وه سمان پاشا زۆر جار سویتندی به گیان و به سه ری تاهیر به گی کوری خواردوه (عهلی، ۷۳: ۲۰۱۰). نه مه یان، به تایبهت له کورده واریدا، زۆر ئاسایی و باوه.

له دهرووناسی (سایکۆلۆگی) دا، جوړتیک نه خووشی هه یه پیتی ده گوتری (Spoiled Child Syndrome)، واته (نه خووشی مندالی ناز پیدراو). دیاره ده کری وشه ی (Spoiled) ی ئینگلیزی به چه ند شیوه ی جوړاو جوړ بکریته کوردی، که په نگه نزیکترینیان له شیوه ی پهروه ره که ی نه حمده موختاره وه وشه ی (نازی پیدراو) بیت. یه کییک له نه نجامه کانی نه م جوړه پهروه ره یه نه وه یه که نه و که سه له ته مه نی گه و ره ییدا توانستی بریاردانی

که سه مه، یا هه ره نییسه ته ی (www.psychologytoday.com). من پیتم وایه به شیک له که سایه تی نه حمده موختار به گی جاف له ژبانی گه و ره سالییدا به ره مه می پهروه ره یه کی له م جوړه بو. نه م دوو دلاییه، یا نه م پارایی و بیتوانستییه له بریارداندا، له پله ی یه که مه دا له ژبانی سیاسی نه حمده موختاردا ده ره که ویت. هه به که یشی نه و دهسته لاتته مه عه نه وی و سایکۆلۆگییه یه که عادیله خانم هه ییوه به سه ره نه حمده دی کوره بچکۆله ییدا. بریاره گه و ره سیاسییه کانی نه حمده موختار جاف هه موویان: بوون به نه ندامی پارله مانی عیراق، وازه یان له نه ندامه تییه نه و پارله مانه، جار تیکی دیکه بوون به نه ندامی پارله مان، بیتومید بوون له و سیستیمه سیاسییه ی عیراق، یاخی بوون له ده ولته ی عیراق و ریکخستنی جوړتیک به ره ره لستی، نه م هه لویتستانه هه موو ده که ونه پاش سالی ۱۹۲۴، چونکه خانم له هاوینی نه و ساله دا کوچی دوا یی کردوه. من ناتوانم نه م هه لویتستانه ی نه حمده موختار به نه نجامی بریاری راست و دووربینانه دابنیم، به لام ده توانم بلتیم هه ولدانیکه بو قه ره بوو کورده وه ی نه و پارایی و دوو دلاییه ی پیتشر هه ییوو، پارایی و دوو دلایه ی بریاری سیاسییدا. ده توانم بلتیم نه م هه لویتست و ده رگرتنه بریاردانیک بوو بو نه وه ی به میتشکی خوی و به ویستی خوی هه لویتسته کانی هه لبتیریت. هه تا خانم له ژباند بوو نه حمده موختار تووشی هه لویتستی هه له ده بوو، به لام من ناتوانم باوه به وه بکه م که هه لویتسته سیاسییه کانی نه و پیاره، له و سالانه دا، به ره مه می بیر کردنه وه ی خوی بوون. کیشه ی گه و ره ی نه حمده موختار نه وه بوو نه یده توانی له قسه ی عادیله خانم دایکی ده ریچیت، نه یده توانی لیتی یاخی ببیت. ئیمه هه یچ به لگه یه کی نووسراو یا گپرا نه وه یه کی ده ما و ده مان له به رده ستدا نییه تا بزانی چونی بیر کردوه ته وه، به لام ده توانین شیعر و نووسینه کانی بکه یینه گه واهی شیوه ی بیر کردنه وه ی. له شیعه ره کانییدا نه حمده موختار نه ک هه ره شاعیر تیکی نیشتمانییه، به لکه مرۆفیتیکی هوشیار و نه ته وه خواز و کوردستانی و شوړشگپره. نه ی چونه لایکی پروونا کبیر و شاعیر و شوړشگپره و نیشتمانه په روه ی وهک نه حمده موختار راستوره وان به ره ی خه باتی نیشتمانه په روه رانه ی شیخ مه محمودی هه لته بزارد؟ بوچی

دوودل بوو؟ بۆچی نه بده توانی دهستبهرداری ئینگلیز و بهرهی ئینگلیزخوازان ببیت؟ بۆچی بهوه رازی دهبوو، به دهستنیشانکردنی دایکی و به بریاری ئینگلیزهکان، بیته قائمه قامی ههله بجه؟ بۆچی که شیخ مهحمود له زیندانی تاراوگه (ئندامان) هوه دهگهریتهوه، ئهحمه دموختار و پیرای ژماره بهکی زۆری بهگزاده و سه رانی دیکه ی جاف دهچن بۆ پیششوازیکردنی، بهلام دواتر بۆ ئهوهی ههله بجه جیا بکه نهوه و بیخه نه سه رکفری له هه موو گهت و به لنینیکان په شیمان ده بنه وه (خواجه، ۱۴۵: ۲۰۱۳). یان له کۆتایی سالی ۱۹۲۳دا به شیوه یهک دهچیت بۆ سلیمانی که به پروالهت ده به وئ شیخ بیسنیت، بهلام هاوکاتیش نامه بۆ ئیدمۆنس ده نووسیت که بۆیه چومه ته سلیمانی، وام زانیوه له وئ تۆ ده بینم. دیاره ئیدمۆنسی دیپلومات و سیاسی و جاسوس باش له م یارییه حالی ده بوو، بۆیه، ئه و جاره، به رانه ر به عاديله خانمیش هه لۆتستیککی "بیته ده بانه" ی ده بیته.

وهک پیششربیش باسم کرد، له هه لۆتستی سیاسی ئهحمه دموختاردا راپایی و دوودلییهک به ناشکرا به دی دهکرتیت و هۆی سه ره کیی ئه وه یشم گه رانده وه بۆ گرتیه کی دهروونی پتوه نیدار به شیوه ی پهروه ده کردنیه وه. ئه گه ر بانه وئ هیله درشته کانی ئه و دوودلییه دیاری بکه ین، من وای بۆ دهچم سێ هۆکار هه بووین، که به پتی گرتگیان به م جوړه ریزیان ده که م:

ئه لف: کارکردی که سایه تیی به هیزی عاديله خانم به سه ر ئهحمه دموختاره وه. ئه م کارکرده هه ر له مندالییه وه دهستی پچ کردوه و له ته مه نیککی گه وره بشدا و تا کۆچی دواپی خانم به رده وام بووه. هه لۆتستی سیاسی خانم زۆر روون و ناشکرا بووه و خاوه نی ویستیککی هیتنه به هیتز و پته و بووه که رتگه ی به بچووکتیرن دوودلی و راپایی نه داوه دزه بکه نه دنیای بیرکردنه وه به وه.

پچ: گوشاری گرو (Group pressure) و گوشاری کۆمه ل. ئه مه گوشاری به رژه وه ندییه کانی عه شره تی جاف بوو به سه ربه وه. ئه و که کوری وه سمان پاشای جاف بوو، نه بده توانی له هه موو شتیکدا بیته ئه و بالنده به ی له ده ره وه ی پۆله که ی بجر بوینیت. سه رانی جاف، وهک سه رانی به شی زۆری عیل و خیل و تیره و

عه شیره ته کانی کوردستان، له پینش هه موو شتیکدا بیریان له به رژه وه ندی خویان و خیله که یان ده کرده وه. قسه کلاسیکه به نرخه که ی مهحمود پاشای جاف له باره ی "توانین و زانین" هوه ده رپرینیککی جوانی تیگه بشته له و تابوو. ئهحمه دموختار، دوا ی کۆچی دایکی، پیشه کی به نووسینی رۆمانی "مه سه له ی ویزدان/مه سه له ی ویجدان" ئه و کۆت و به نده ی شکاند و دواتریش به هه و لدان بۆ ریکخستنی جوړیک به ره له ستیی سیاسی.

پچ: جوړیک دووره په ریزی و ناکۆکی داپۆشراو له نپوان دوو کوره گه وره که ی وه سمان پاشا (مه جید به گ و حه مه سه عید به گ) و سێ کوره که ی دیکه یدا (تاهیر به گ و عیززه ت به گ و ئهحمه دموختار به گ) هه ست پچ دهکرتیت، هۆبه که یشی ئه وه یه له دوو دایکی جیا وازن. ئه و دووره په ریزییه به تایبه ت له نپوان ئهحمه دموختار و حامید به گی مه جید به گی برازایدا هه ست پچ دهکرتیت. له سه رده می حوکمرانیی شیخ مهحموددا، حامید به گ و داوود به گی حه مه سه عید به گ له به ره ی شیخدا بوون، که چی ئهحمه دموختار، هه ر نه بی به پروالهت، هه لۆتستیککی راپای هه بوو.

* ئه م وتاره له پروی پینوس و زمانه وه ده ستکاری نه کراوه.
(پامان)